

ԱՆՊԱՐՏԵԼԻ ԿԱՄՔՈՎ ԵՎ ԳՈՅԱՏԵՎԵԼՈՒ ՎՃՌԱԿԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

70 տարի առաջ քաղաքակրթության դահիճները ձեռնամուխ եղան իր աստվածաշնչական հողում ծվարած մի հին, մի հաշտ ժողովրդի բնաջնջման հրեշավոր գործին: Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայաստանի ծրագիրն իրագործելու ամենահարմար միջազգային իրադրությունն էր ստեղծել բիրտ օսմանցիների համար:

ԺԹ դարի վերջին և Ի դարի սկզբին եվրոպական տերությունների խոստումները վարդապույն հույսեր էին հուշում դարեր շարունակ պատմության կեռնաններում դառնության բաժակը ցմրուր ըմպած հայ ժողովրդին: Սակայն մեծ տերությունները շատ շուտ մոռացան տրված խոստումները. նրանք իրենց հաշիվներն ունեին, ինչ փույթ, որ դրանց հորձանուտում կնահատակվեր ամբողջ մի ժողովուրդ, միակը, որ ոչ մի մեղք չուներ վերահաս պատերազմի սանձազերծման գործում:

Տերությունների հակասությունները հանգեցրին թնդանոթների որոտին, որը ճակատագրական դարձավ հայ ժողովրդի համար: Երկու մրցակից խմբակցությունների միջև 1914 թ. օգոստոսի 1-ին պայթեց համաշխարհային առաջին պատերազմը՝ աշխարհի վերաբաժանման, գաղութային թալանի, ժողովուրդների ստրկացման ու կեղեքման համար: Պատերազմի սանձազերծման գլխավոր հանցագործը կայսերական Գերմանիան էր: Մեղսակից էին նաև Անգլիան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, ցարական Ռուսաստանը, ձապոնիան, Թուրքիան և ուրիշ երկրներ:

Պատերազմը ապատ արձակեց թուրք դեկավարության ոճրապարտ ձեռքերը՝ հայ ժողովրդի հառաչը արյան ճապաղիքների մեջ խեղդելու համար: Ներկայացած առիթը ավելի քան հարմար էր: Անօգնական մնացած հայության ճիշդ խլացավ հրանոթների որոտից:

Սկսված համաշխարհային պատերազմը առարկայական հիմք դարձավ իրականաց-

նելու ժամանակակից ամենադժիճ ցեղապանությունը «քաղաքակիրթ» մարդկության անտարբեր աչքերի առաջ: Առարկայական հանգամանքները ծնունդ տվեցին և ոճրագործների՝ Թալեթ, Էնվեր, Ջամալ, Նապիմ բել:

Ահավոր այդ պոգադրումը՝ հանգեց 1915 թ. հայոց Մեծ եղեռնին: Դեռ շատ վաղուց թուրքերի գերիշխանության տակ գտնվող հայն անապահով էր իր պապենական դարավոր հարկի տակ: Արևմտահայության տառապալից կյանքում կոտորածներն առօրյա երեվոյթներ էին: Դրությունը սակայն առավել աղետալի դարձավ ԺԹ դարի վերջին և Ի դարի սկզբին՝ արյունախում Սուլթան Համիդի օրոք, որը հայության հանդեպ իր ունեցած ամենաանհեթեթ կասկածն անգամ փորձում էր փարատել կոտորածներով: Դրա պերճախոս վկայությունը Սասունի և Ադա-նայի կոտորածներն էին:

1890-ական թթ. կոտորածներ եղան նաև Պոլսում, Ուրֆայում, Կարինում, Շապին-Գարահիսարում, Ակնում, Մալաթիայում, Արաբկիրում, Սեբաստիայում, Մարաշում, Տիգրանակերտում, Այնթապում, և այլ քաղաքներում: Քաղաք-անունների այս թվարկումից իսկ պարզ է, որ ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայում գրեթե չմնաց հայաբնակ և ոչ մի վայր, որտեղ չթափվեր անմեղ հայի արյունը: Այդ կոտորածներին պոհ գնաց մոտ 300 հազար հայ: Կսկիծը մեծ էր: Այստեղ մարտիրոսացած բանաստեղծի կարկամած շրթունքները մրմնջում էին՝ «Կոտորած, կոտորած, կոտորած, քաղաքներեն ներս և քաղաքներեն դուրս»:

Արյունոտ Սուլթանի նպատակը պարզ էր՝ օսմանավարի, հրի ու սրի միջոցով լուծել հայկական հարցը: Անլուր կեղեքումներից և ի սպառ բնաջնջումից փրկվելու համար հայերը հաճախ ստիպված էին դիմել ինքնապաշտպանության: 1890-ական թվականներին ինքնապաշտպանության փայլուն օրի-

Սիմանյոն և Ավետիք Իսահակյանը

նակ տվեցին արծվաբույն Չեյթունի քաջարի բնակիչները: Ավելի քան երկու ամիս մի բոռ Վեյթունցիներ դյուցազնական մարտեր մղեցին թուրքական տասնապատիկ ուժերի

դեմ, ամեն տեսակ կրկանքներ կրեցին, բայց մնացին անընկճելի. «եղեգները չխոնարհվեցին»:

Չեյթունի օրինակին հետևեց Վանը: Ինք-

նախն վերածնունդում էր ու վերակենդանանում, հանուր աշխարհին ապագարարելով գոյատևելու, ապրելու իր իրավունքը:

Վիկտոր Հյուգոն, նկարագրելով Հունաստանում 1821 թ. թուրք հրոսակների գործած ավերածությունները, «Հույն Մանուկը» բանաստեղծության առաջին տողում գրում է. «Թուրքն է անցել այստեղից», ամեն ինչ հասկանալի է. նշանակում է՝ իպուր է այստեղ կյանքի նշույլ փնտրելը:

Այս բոլորը, սակայն, նսեմանում են 1915 թ. վարհուրելի եղեռնի առաջ, երբ սև ձյուն իջավ մեր Մասիսներին:

Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Թուրքիայում իշխանության գլուխ անցած իթթիհատական երիտթուրքերը դժգոհ էին սուլթանական կարգերից: Նրանք դժգոհ էին համիդյան վարչակարգից ոչ թե նրա բռնակալական ոգու, այլ «մանր ջարդերով» սահմանափակվելու համար: Երիտթուրքերին չէին բավարարում մինչ այդ կապակերպված պարբերական կոտորածները Արևմտյան Հայաստանում: Նրանք հղացան հայկական տարրը իսպառ բնաջնջելու դիպլին ծրագիրը: Սուլթանի մեծ վեպիրը դեռևս 1870-ական թթ. գրում էր. «Ուստի հայերի բնաջնջման սուրբ նպատակին հասնելու համար պետք է, և պետական իրավունքը պահանջում է, որ արևել կասկածելի տարր անհետ կորուստի մատնենք, որպեսզի ապագան ապահովվենք. ուրեմն այդ հայ ազգը պետք է վերացնել, անհետ անելու: Եվ այդ գլուխ բերելու համար մեզ ոչ մի բան չի պակսում. ամեն գործիք պատրաստ ունենք. կոտակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես ամեն ինչ. կրոնական պատերազմ կհայտարարենք և դյուրին պատերազմ, այնպիսի մի ազգի դեմ, որ ոչ վենք ունի, ոչ փնվորություն»:

Սա պանթուրքիստական քաղաքականության նախերգանքներից մեկն էր:

Նույն ոճրապարտ մտքին հանգեցին իթթիհատական ղեկավարները 1915 թ. գումառած իրենց գաղտնի խորհրդակցությունում, որտեղ նրանց ղեկավարներից Նազիմ բեյը այդ ասպարեկում երիտթուրքերի վարելիք քաղաքականությունն ավելի որոշակի է ձևակերպել. «Եթե այս (իմա՝ հայերի) մաքրագործումը վերջնական և ընդհանուր պիտի չլինի, օգուտի տեղ վնաս է անապայման. անտք է, որ հայ ազգը արմատախիլ լինի, մեր հողին վրա մի հոգի անգամ չմնա, հայ անունը մոռացվի: Հիմա պատերազմի մեջ ենք, արանից հարմար առիթ չի գտնվի, մեծ անտույանագ միջամտությունը և թերթեռու ռոտոքի ձայնը նկատելի հսկ չի կարող լինել: Եթե նույնիսկ լինի, հնդիրը կատարված իրողություն կդառնա և կփակվի»: Ոչ թուրք

ազգերի ինաջնջումը իթթիհատականները դիտում էին իբրև իրենց «նպատակը և ծրագիրը»:

1915 թ. ապրիլի 15-ին իթթիհատական կոմիտեն կազմեց հայերի զանգվածային տեղահանության ու ոչնչացման հետևյալ անդրադր հրահանգը. «Որևէ հաշտության սեղանի վրա, որևէ ձևով հայկական հարցի դրվելը կանխելու համար, օգտվելով պատերազմի մեզ ընձեռած անկախությունից, որոշեցինք վերջնական հաշվեհարդարի ենթարկել այն, բնաջնջելով անհարապատ այդ տարրերը, թշվով նրանց դեպի Արաբիայի անապատները, համաձայն տրված մեր գաղտնի հրահանգի»:

Պակաս վարհուրելի չէր այդ հրահանգի շարունակությունը, որը հայրենիքի և կրոնի թշնամի էր համարում և գերագույն պատիժ սահմանում այն բոլոր թուրքերին, որոնք կխուսափեն հրամանը կատարելուց և թեկուզ մի հայի պաշտպանելու կամ պատսպարելու փորձ կանեն: Իթթիհատական եռյակի ստորագրությունը կրող այս սև հրահանգը անձնական բնույթի գրություն չէր, այլ պետական օրենքի ուժ ունեցող պաշտոնական կարգադրություն, հայ ժողովրդի ցեղաջնջումը նախապատրաստող նողկալի մի փաստաթուղթ:

Այս հրահանգից հետո սև եռյակը կազմում է անմիջական գործողության որոշակի ծրագիր, որի էությունը հետևյալն էր.

1) Փակել բոլոր հայ ընկերակցությունները, ձերբակալել նրանց ղեկավարներին և աքսորել Մուսուլի ու Բաղդադի շրջանները և ոչնչացնել ձանապարհին:

2) Որևէ դիմադրություն անհնարին դարձնելու համար նախապես հայերի մոտից հավաքել բոլոր տեսակի զենքերը:

3) Թուրք բնակչության մեջ բորբոքել իսլամի մոլուցքը:

4) Բնաջնջել 50 տարեկանից ցած հայ տղամարդկանց, իսկ երեխաներին պահել՝ իսլամացնելու համար:

5) Տարբեր պատրվակներով պետական բոլոր պաշտոններից հեռացնել հայ պաշտոնյաներին:

6) Թուրքական բանակում գտնվող հայերին ոչնչացնել:

7) Գործողություններն սկսել ամենուրեք միաժամանակ, որպեսզի հայերին հնարավորություն չտրվի ինքնապաշտպանության դիմելու:

8) Գործողությունների այս ծրագիրը պահել խիստ գաղտնի:

Սև-մութ ամպեր էին կուտակվում հայոց երկնակամարում: 1915 թ. ապրիլի 24: Գարնան կեսին ձյուն մաղվեց հայերի գլխին: «Գարուն ա, ձուն ա արել»: Արյունաբթուն

սկսեց իր նախճիրը: Գործի դրված պետական ահավոր մեքենան որոշել էր բոլոր միջոցներով սկզբից ևեթ անգլուխ թողնել արևմտահայությանը: Միայն պոլսահայ գաղութը զրկվեց ավելի քան 600 հայ մտավորականներից: Դահճի մոլեգնությանը զոհ գնաց Դանիել Վարուժանի, Սիամանթյի, Ռուբեն Սևակի, Թվկատինցու, Երուխանի, Ռուբեն Չարդարյանի քանքարը: Հարվածի ահագնությունը չդիմացավ Կոմիտասյան հանճարը և... խախտվեց: Նույնիսկ երեսփոխանական անձեռնմխելիության իրավունքը չփրկեց Գրիգոր Չոխրապին, դոկտոր Տաղավարյանին, Վարդգեսին և մյուսներին:

Հայ մշակույթի այս ականավոր ներկայացուցիչներին թուրք ոստիկանները տարբեր ուղղություններով քշեցին աքսոր: Ճանապարհին նրանց գազախաբար իռոշտեցին:

Այդ օրերին քաղաքների հրապարակները կախաղանների անտառի վերածեցին:

Ապրիլի 24-ը աղետների սկիզբն էր միայն: Դրանով բացվում էր սարսափների այն ամբողջ շղթան, որ իթթիհատականները շուտով շղթայապնդեցին: Երբ արդեն արևմտահայությունը գլխատված էր, զրկված իր ղեկավարներից, թուրք կառավարողները ձեռնամուխ եղան հայերի բնաջնջման հիմնական գործին, որի կարևորագույն օղակը հայերի տեղահանությունն էր և աքսորումը իրենց պապենական երկրից: Տեղահանությունն սկսելուց առաջ երիտթուրքերը անհրաժեշտ համարեցին հայերի մոտ եղած բոլոր տեսակի վեճերը հավաքել, հավանական որևէ դիմադրություն կանխելու համար: Այս գործողությունները ևս թուրք կառավարողները իրագործեցին անլուր խոշտանգումների միջոցով:

Արևմտահայության տեղահանության առերևույթ պատրվակը՝ Թուրքիայի սահմանամերձ գոտիներից հայկական տարրը հեռացնելն էր, իսկ դրա պաշտոնական նպատակ հայտարարվեց՝ Բաղդադի երկաթգծի կառուցման շրջանը բնակչությանը և աշխատող ձեռքերով ապահովելը: Հայաբնակ բոլոր վայրերը համարվեցին սահմանամերձ... Տեղահանված հայերը չհասան Բաղդադի երկաթգծի կառուցման շրջանը, քանի որ Թալեթը իր ստորադրյալներին և բոլոր պաշտոնյաներին հրամայել էր. «Հայերի համար Թուրքիայի հողի վրա ապրելու և աշխատելու իրավունքը ամբողջովին ջնջված է: Կառավարությունը, ստանձնելով ամբողջ պատասխանատվությունը, հրամայում է՝ չխնայել նույնիսկ օրորոցի մանուկներին»:

Իրենց բնակավայրերից տեղահանվեցին և խումբ առ խումբ դեպի արաբական անապատները քշվեցին ավելի քան երկու միլիոն հայ: Տեղահանվածները ճանապարհին են-

թարկվում էին քստմնելի խոշտանգումների: Դակասը լրացնում էին քաղցը, ծարավն ու հիվանդությունները, հնձելով տառապալսներին, որոնց փոքր մասը միայն հասավ Դեր-Ջորի կիպիչ անապատները՝ այնտեղ իր անթաղ գերեզմանը գտնելու համար: Եղեմական հայրենի Եփրատն ու Տիգրիսը ծածկվեցին անմեղ հայերի դիակներով:

Համաշխարհային պատմությանը մինչ այդ հայտնի բոլոր խժոժությունները՝ Սարգոնից մինչև Չինգիզ խան ու Լենկթեմուր, խուճանում են Իդարի վանդալների կատարած ոճրագործությունների առաջ: Այդ ճշմարտությունը նշել է նաև պատերազմի տարիներին Թուրքիայում ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուն. «Ես համոզված եմ, որ տիեզերական պատմության մեջ ավելի վարիտների դրվագ չկա, քան հայկական ջարդերը: Անցյալ ժամանակների մեծ հալածանքները գրեթե աննշան են թվում այն տառապանքների մոտ, որ հայ ազգը կրեց 1915 թվականին»:

Աղետն ահավոր կլինեք, եթե հայ ժողովուրդը Գողգոթայի և մարտիրոսության այդ օրերը պատմությանը հանձնեք միայն ողբ ու լացով: Երբ արդեն դանակը ոսկորին էր հասել և իր ամբողջ ահավորությամբ Կայի առաջ ծառացավ լինել-չլինելու հարցը, Ավարայրով անցած մեր ժողովուրդը, որը քաջ գիտեր, թե իմացյալ մահը անհատություն է, արդարացի ընդվզումի պոռթկումներ ունեցավ: Վերջնական բնաջնջման դեմ հանդիման, մի շարք քաղաքներում և գյուղերում հայերը դիմեցին պինված ինքնապաշտպանության: Սա կենսական անհրաժեշտություն էր, գոյամարտ, մաքառում ցեղաջնջման դեմ:

Առաջինը շարժվեց Վասպուրականը, Վան քաղաքով: Այստեղ հայերը մոռանալով իրենց կուսակցական տարաձայնությունները, միավորվեցին և ստեղծեցին ինքնապաշտպանության կոմիտե և պինվորական մարմին: Վանը վերածվեց ռազմական ճամբարի: Տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ մի մարդու պես կենաց և մահու կռվի դուրս եկան անարգ թշնամու դեմ:

Ամբողջ մի ամիս Վանի կուսակալ Ջևդեդ փաշան բազմահազար զորքով կատաղի գրոհներ ձեռնարկեց Վանը պաշտպանողների վրա, բայց քաջարի վանեցիները, տոկալով ամեն տեսակի զրկանքներին, ոչ մի թիպ հող չվիջեցին թշնամուն: Միաժամանակ ինքնապաշտպանական ուժեղ մարտեր տեղի ունեցան Շատախում, Արճեշում, Հայոց Չոռում և այլուր: Վանի հերոսական պաշտպանությունը պսակվեց փայլուն հաղթանակով: Ջևդեդ փաշան խայտառակ պարտություն կրեց և փախավ Բիթլիս: Մարտի 19-ին ռուսական զորքերը և փայ կամավորական խմբ-

բերը մտան Վան: Վանի և Վասպուրականի հայերը փրկված էին:

Վանի ինքնապաշտպանությունը տապալեց Վասպուրականի հայերին տեղահանելու և կոտորելու երիտթուրքերի ծրագրերը: Դա ոգեշնչեց և պայքարի հանեց արևմտահայ մյուս հատվածներին:

Ամբողջ 7 ամիս ինքնապաշտպանական մարտեր մղեց Տարոնի հայությունը: Քաջարի մշեցիներն ու սասունցիները կռվեցին մինչև վերջին ջունջը:

Ուրթի կանգնեց հերոս Անդրանիկի ծնընդավայր Շապին-Գարահիսարը իր մի բուռ քաջերով: Կռիվն անհավասար էր: 27 օրվա հերոսական մարտերից հետո ընկավ Շապին-Գարահիսարը, որի պաշտպաններն, ասում էին. «Մեռնելու երկու ձև կա, պատվով և անպատվով: Թող աշխարհն ասի, թե շապին-գարահիսարցիք պատվով մեռան»:

Ինքնապաշտպանության փայլուն օրինակ ցույց տվեց Ուրֆան, մեն-մենակ ծառանալով դահիճների դեմ, դյուցապետաբար ցույց տվեց սերունդներին, թե մարդկանց համար պարհուրելի չէ թիվը, եթե նրանց հոգում բռնկվել է սրբապան խնթությունը՝ անձնվեր հայրենասիրությունը:

Ինքնապաշտպանական այս կռիվներին արձագանքեց հայրենիքից կտրված, Միջերկրականի ափերին գտնվող Սվեդիան՝ Մուսա լեռը: Ֆրանց Վերֆելի գրիչը ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ հռչակեց մի բուռ սվեդիացիների 40-օրյա դյուցապետամարտը: 40 օր նրանք կռիվ մղեցին գերազանց ուժերի դեմ, մինչև որ ֆրանսիական ռազմա-նավերը նրանց Պորտ Սաիդ փոխադրեցին, և Մուսա լեռը պատմության գիրկն անցավ իբրև մեկն այն հպարտություններից, որոնցով ոգևորվում են սերունդները, ամուր կառչելու համար հայրենի սրբություններին:

Արյունից չհագեցած թշնամին փորձեց ապրիլյան մի նոր եղեռնի ճապաղիքներում վերջնականապես խեղդել հայության վերջին մնացորդացը՝ արևելահայությունը:

Ամեն կողմ նորից արյուն, նորից կոտորած, թշվառություն, մահ, բայց և մաքառելու, ապրելու և հավերժելու վճռականություն. Սարդարապատի հերոսամարտը՝ կասեցրեց ահեղ թշնամու առաջխաղացքը և ձախողեց նրա նպատակը: «Ընդ եղեգան փող բոց ելաներ»: Ու ծնվեց նոր Վահագնը մեր արյան ծովից, մեր նահատակության բոցերից հուր հեր և «արեգակ աչկունք» ունեցող նորամանուկը՝ Սովետական Հայաստանը:

Այդ ծանր, օրհասական պահին եղբայրական օգնության ձեռք մեկնեց ռուս մեծ ժողովուրդը: Դանդաղ, բայց աստիճանաբար պայծառացավ հայոց երկինքը: Ի հեճուկս

բոլոր ջարդարարների, սկիպը դրվեց մեր ազգային վերածնունդին: Փարատվեց մղդձավանջը և բացվեց հուսալից լուսաբացը հայոց աշխարհում՝ խաղաղության, ապահովության, առաջադիմության լուսաբացը:

Հայ ժողովուրդը նոր կյանքի կոչվեց իր ծվատված հայրենիքում. ծիծեռնակը վերաշինեց իր բոյնը հայրենի կտուրի տակ, կռունկները տուն դարձան, և կատարվեց մեծ հրաշքը: «Որբի ու ողբի» հայրենիքը փոխակերպվեց հույսի ու լույսի հայրենիքի, որն ահա 65 տարի է, ինչ փարոսի նման դեպի իրեն է ձգում աշխարհասփյուռ հայությանը:

Այս կարճ ժամանակամիջոցում Հայաստանը ավերի երկրից դարձել է հրաշքների երկիր, որին ի տես ամերիկացի նկարիչը բացականչում է. «Եթե ինձ հարցնեին, թե մեր մոլորակի վրա որտե՞ղ կարելի է առավել շատ հրաշքների հանդիպել, ես առաջինը կտայի Հայաստանի անունը»:

Եթե մեր հաջողություններն անկեղծորեն ուրախացնում են աշխարհի բոլոր աչնիվ մարդկանց, ապա իթթիհատականների հետ-նորդներին դրանք այսօր ավելի են կատա-ղեցնում: Նրանք տեսնելով, որ բիրտ ուժը անպոր եղավ աշխարհից ջնջելու համար հայ անունը, այժմ արդեն դիմում են հոգևոր պենքի: Թուրքական պատմագրությունն այժմ ձեռք է մեկնել մեր պատմությանը և փորձում է խեղաթուրել այն, սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Մեր կարևոր խնդիրներից է անխնա մեռ-կացնել թուրք պատմագրության այդ տեսա-կետները որտե՞ղ և ի՞նչ բնույթով էլ որ դը-րանք երևան գան:

Մեր երկրում ձեռք բերված նվաճումները յուրաքանչյուր հայ մարդու սիրտը հիշավի լցնում են ազգային հպարտության զգացու-մով:

Այսօր, եղեռնից 70 տարի անց, պայծառ է վերածնված մեր ժողովրդի ներկան, էլ ավելի պայծառ է ուրվագծվում նրա ապագան:

Այսօր, մեր նորոգ հայրենիքում յուրաքան-չյուրիս ազգօգուտ աշխատանքը մի հակա-հարված է արյունարբու համաձուլարարնե-րին և իրականացումը մեր նահատակների երապանքի, հանուն որի նրանք մարտիրո-սացան:

Այո, իպուր չի անցել Ապրիլյան եղեռնի պոհերի թափած սուրբ արյունը: Հայ ժող-վրդի համար նվիրական է միշտ մեր նա-հատակների խնկելի հիշատակը երեկ, այսօր և վաղը:

Հավերժ հիշատակ մեր բյուր-բյուրավոր նահատակներին:

Ա. ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ